

---

nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom

SZELI ISTVÁN

Noha a nemzeti irodalom még mindig nem véglegesen meghatározott és pontosan körülírt fogalom, mégis mind a köztudat, mind a szaktudomány mint adottsággal, meglévőséggel számol vele, ilyen vagy olyan határozók alapján megnevezett valósággal, sokszor eltekintve azoktól az állami, politikai, földrajzi, történelmi és egyéb tényezőktől, amelyek közelebből is kijelölik-megállapítják mibenlétét és létfeltételeit. A kérdés tanulmányozásához kétségtelenül rendkívül sok tapasztalattal járulhatnak hozzá azok az analógiák is, amelyeket pl. a svájci német, az amerikai angol vagy a kanadai francia irodalom kínál fel számukra a fogalom értelmezésében, s ezekre a szakirodalom gyakran hivatkozik is, a magyar irodalom vonatkozásait tekintve e példák mégis csak elméleti érdekűek lehetnek, mert nekünk egy — Európában a maga nemében egyedülálló — helyzetből kell kiindulnunk, abból, hogy a magyarság mintegy egyharmada — tehát kb. négymillió magyar — már több mint fél évszázada a magyarországtól többé-kevésbé eltérő társadalmi, állami, politikai, kulturális és nyelvi hatóerőknek kitéve él a modern politikai Európa különleges nemzeti képletét példázva, túlnyomórészt szocialista társadalmi viszonyok között ugyan, ami azonban korántsem jelenti a fejlődés mindenben azonos tendenciáit és feltételeit. S ne feledjük azt se, hogy ez örökölt állapot: mai irodalmi tudatvilágunkat s a magyar művelődés egészéhez tartozásunk tudatát mindmáig a két világháború közötti korszak viszonyai is alakítják, befolyásolják: az 1918-ban keletkezett államok kisebbségi-nemzetiségi állapottai, sőt a történelemben jóval mélyebbre visszanyúló szalak és gyökerek is.

Mivel az a feladatom, hogy a nemzetiségi irodalom viszonylagosan új fogalmát írjam körül, mindenekelőtt arra hívom fel szíves figyelmüket, hogy e jelzős szerkezetű szókapcsolat jelentésstartalma nem azonos a vonatkozó szakirodalom közkeletű, de szemléletünktől eltérő megnevezéseivel. Szerb Antal pl. 1934-ben az *utóállamok magyar irodalmáról* beszél (ezen belül a „Jugoszláviához csatolt területek” irodalmáról hét

és fél sorban, a „szlovenszkói magyar irodalomról” 12 sorban, az erdélyiről négy és fél oldalon); Marék Antal *A Felvidék, Erdély és a Délvidék* irodalmáról értekezik 1942-ben; később, 1945 után már jóval óvatosabb megfogalmazásban *romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar irodalomról* esik szó, legtöbbször azonban a „kisebbségi” jelző eleve értékfosztó, tehát a nemzeti jelleget és esztétikai minőséget megkérdőjelező attribútumával. Mindezekben a leírásokban és ismertetésekben tehát nem a *másféleség* mozzanata az uralkodó, hanem az *egységesnek tudott* magyar irodalom képzete és viszonyításrendszere. S az a felismerés, hogy ami gyér irodalom ott volt vagy keletkezett is, az valójában emennek a visszfénye vagy kúsugárzása, valamint annak az elismerése is, hogy mivel ebben az emanációban 1918 után zavarok álltak be, létrejött ugyan egyfajta újszerű irodalom, amiből azonban hiányoznak az autochton magyar kultúra, a törzsközösség jegyei. E kétségtelenül „kisebbségi”, ma már meghaladott felfogásnak a latens továbbéléséről tanúskodnak egyes mai romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai szerzők művei. Kántor Lajos szerint a romániai magyar irodalom „Születésének évszáma 1919” (Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945–1970*. Bukarest, 1971. 5. l.). Csanda Sándor arról beszél, hogy „A szlovákiai magyar irodalom az első világháború után keletkezett nemzeti kisebbségi és regionális keretek között.” (Csanda Sándor: *Első nemzedék*. Bratislava, 1968. 14. l.) Turczel Lajos hasonlóan nyilatkozik: „A csehszlovákiai magyar irodalom csak az első világháború után — és akkor is olyan eredendően kisebbségi irodalomként bontakozott ki, amelynek nem voltak történelmileg megalapozott helyi hagyományai.” (Turczel Lajos: *Két kor megszgyéjén*. Bratislava, 1967. 80—81. l.) „A kisebbségi magyar irodalmak közül, a két világháború között, a jugoszláviai magyar irodalom született a legnehezebben” — írja Czine Mihály *A jugoszláviai magyar irodalom c. tanulmányában*. (*Jelenkor*, 1973. 6. sz. 549. l.) Természetesen jugoszláviai szerzőt is idézhetnénk, különösen a korábbi korszakok irodalmából, de róluk még lesz szó a továbbiakban.

Mindez csak abban az értelemben igaz, hogy Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia 1918-ban létrejött államalakulat, s ezért csehszlovákiai stb. magyar irodalomról természetesen csak ettől az időponttól kezdve beszélhetünk, más vonatkozásban azonban elégtelennek érezzük e meghatározásokat.

Valamennyi fenti idézetben a leglényegesebb szó a *keletkezett*, az *alakult*, a *született*, a *bontakozott ki*: létrejött tehát valami, ami mindaddig nem volt vagy az idők méhében pihent a kedvező alkalomra várva, hogy mint az ige testté váljék, azt is hihetnők, mintegy az első világháború utáni többnyire reakciós rezsimek jóvoltából és kulturális iparkodásából. Az irodalmi önnemzés e képtelensége, a szerzők által oly sokszor emlegetett „semmi talaján” való megszületés vagy az irodalmi hagyományok Szenteleky-féle tagadása különösen olyan korszakokban kapott tragikus akcentust, amikor ennek hangoztatása egybeesett egyéb kultúrellenes törekvésekkel, olyanokkal, amelyeknek legfőbb érve éppen a magyar kulturálatlanság és műveltséghiány volt. De pusztán módszertanilag sem fogadható el az autogenezis fenti elmélete, mert mint kitetszik, az irodalomteremtés társadalmi, közösség-lélektani, gazdasági, történelmi, állami, tudati stb. összetevői közül csak egyet emel

ki, s ezt az egyet teszi meg egy szellemiség rendező elvének: az államit, azt sugalmazván, hogy ez az addig sohasem volt új irodalom egyedül az új államnak köszönheti létezését, tehát azt, hogy állam és irodalom kauzális kapcsolatú fogalompár.

Nem érzem magam illetékesnek, hogy a romániai, csehszlovákiai vagy éppen a nyugati magyar irodalom kérdéseiről szóljak (ez utóbbiról már csak azért sem, mert abban az irodalomformáló erőknél egészen másfajta megítélésük lehetséges), ezért fejtegetéseimben elősorban a jugoszláviai magyar irodalom helyzetéből, lehetőségeiből és adottságaiból indulok ki, annál is inkább, mert tudomásom szerint egyéb magyar nyelvterületek irodalmi életének körülményei a jugoszláviaitól eltérő értelmezést tesznek lehetővé.

Voltaképpen két kérdés körül kell rendeznünk gondolatainkat:

- a) a kisebbségi és a nemzetiségi irodalom megkülönböztetése s ezzel összefüggésben a hagyomány illetve a hagyománytalanság problémaköre és
- b) a nemzetiségi és a nemzeti irodalom egymáshoz való viszonya az asszimiláció és a disszimiláció vonatkozásában.

E két kérdéskör ilyen sorrendjének kijelölése eleve diakronikus tárgyalást feltételez, hisz a kisebbségi irodalom időhatárait a két világháború jelöli ki, az általunk nemzetiséginek nevezett új minőség pedig mintegy két évtizede jelentkezett. S jelezzük rögtön azt is, hogy itt nem egyszerű terminológiai változásról van szó.

•

Az első világháborút követő évtizedekben a vajdasági magyarság a szó legkedvezőtlenebb jelentéstartalma szerint is kisebbségivé lett, nemcsak számaránya alapján, hanem kisebbsérendű, jogú és értékű állampolgár, tehát mint ember és alkotó is, következőleg szellemi tájékozódását, művészetét, irodalmát gyökeréig áthatotta az ebből az állapotból eredő magatartás: az elbizonytalanodás, az irányítévesztés, a hitevesztettség, a befeléfordulás, s mint kísérő tünet: a szellemi és nyelvi elszegényedés, az igény- és értékszint aggasztó apadása. A húszas évek írójának legnagyobb gondja nem „szakmai”, még kevésbé személyesen egzisztenciális gond, mert „professzionátus” magyar író alig maradt ezen a tájon; gondja inkább a hazai magyar irodalom szerepével, hatósugarával, szűkebb vagy tágabb horizontjaival függ össze. Az a nemzedék, amely 1918 előtt kezdte pályáját, az akkor már egy évszázada szellemi központnak számító Pestet tartotta továbbra is vezércsillagának, egyedüli és természetes iránytűjének, s hangosan tiltakozik az „országgrészi”, „leányágra jutott”, „vajdaságivá stigmatizált”, „vármegyei”, „lokálszínes” irodalmi koncepció ellen, mondván, hogy „olyan Helikonról... aminőn az erdélyi magyar írók pihenhetnek meg, ne is álmodjunk, de iparkodjunk mi is élni, a nyelvünket szeretni, őrizni annak tisztaságát, és Vajdaság ide, Vajdaság oda — magyar írók lenni”. (Milkó Izidor: *Erdélyi Helikon és vajdasági irodalom. Harun al Rasid*. Forum, Újvidék, 1966, 157—16. l.) Milkó Izidor, Somfai János, Radó Imre, Farkas Geiza, Aszlányi Dezső, Ambrus Balázs s mások csak „itt élő”, de

ízlés és tájékozódás szerint magyarországi írók, legalábbis szubjektív tudatuk alapján integrális részei annak az irodalomnak, amelytől őket csupán egy „történelmi véletlen” választotta el, s legfeljebb csak lak-helyi illetőségük különbözteti meg a pesti írótól. 1927-ben még a couleur locale későbbi apostola, Szenteleky Kornél is úgy véli, hogy „vajdasági irodalom nincsen”. Egy itt soha nem volt urbánus ízlés nevében utasítja vissza a „zsírosnak”, nehézkesnek, szellemtelennek érzett vidéket, ezt az örökség nélküli, kollektív lelkiség híján való „tarka, sokhitű és egyedül gazdasági kötelékkel összefűzött népséget”.

A vajdasági magyarság nagymérvű kulturális öntudatzavarára rendkívül jellemző, hogy milyen makacsul tartotta magát az a nézet, hogy Vajdaság talaja a szellemi művelődés számára a priori terméketlen, holtan egészen kézenfekvő volt a cáfoló példa: az újabkori szerb irodalmat, a felvilágosodást és a romantikát éppen Vajdaság dajkálta fel. Nyilvánvaló, hogy nem a taine-i „klíma” az oka ennek a jellegzetesen kisebbségi, tehát szűk, csonka és defenzív tudatvilágnak. Az okot inkább másban kell keresnünk, abban, hogy Szenteleky és társai az univerzális magyar kultúra képletére esküdtek, mit sem törődve a cáfoló és kényszerítő tényekkel, a körülöttünk lezajló nagy történelmi kataklizmákkal, az 1918 utáni tényleges megosztottsággal. Ami „extra Hungariam” történt, abban ez a szemlélet eleve sekélyes provincializmust szimatolt, finnyáskodóan, arisztokratikusan elutasította magától, s minden „belső képződményű” kulturális jelenséget a jelenben és a múltban egyaránt kisebb értékűnek érzett az „univerzális” értékek rendjében. Ez a már beteges polgári elzárkózás a „magas kultúra” bástyái közé odáig fajult, hogy Szenteleky már nemcsak a „milieu”-t látta alkalmatlannak arra, hogy kerete lehessen egy műveltségnek, hanem magát a táj emberét minősítette alkabilag is képtelenségnek szellemi javak termelésére. Íme előbb a táj képe: „Ízléstelen, álmos kisváros, önző, morgorva falvak, hasznát ígérő kukoricások — és nincs tovább. Csúf és unalmas minden táj, egyiknek sincsen lelke, mesemondó kedve. Ez nem Hortobágy, itt soha sincsen délibáb, itt nem kószál az a sajátságos szilágysági, nyírségi vagy szegedi földszag, mely markánsná marja a nép arcát és lelkét. Itt még egy novellának sem lehet hátteret találni.” S íme az ember: „A mi parasztjaink számítók, pulyák, se szavuk, se daluk, se szokásuk, se észjárásuk nem eredeti.” (Szenteleky Kornél: *Ugartörés*. Újvidék, 1963. Az idézetek legtöbbje ebből a kötetből való.)

A jugoszláviai polgári magyarság e beszűkült műveltségképlete mégsem értelmezhető teljesen a kisebbségi státusból eredő tudatszegénységgel. Egy másik, a történelemben mélyebben gyökerező tényezőre is rá kell irányítanunk a figyelmet. A nemzetietlen, még csak „klasszikus” osztálytudattal sem bíró magyar polgárság a kiegyezés utáni korszakban az ipari és kereskedelmi tőke koncentrációjának folyamatától támogatva, hogy úgy mondjuk, „mindent megtett” a vidéki magyarság gazdasági, anyagi, következőképpen kulturális kifosztása érdekében. Az egykori policentrikus magyar kultúra átadta a helyét a fővárosba összpontosított műveltségnek; intézményei, szervei és alkotói mind oda tömörültek, s így a peremmagyarságban, de a vidékinek nevezettben is, rohamosan pusztul és halványodik a helyi történelmi kultúra képe. Helvzeti energiájánál fogva a pesti lett a nemzeti, s ami ott születik, az eleve nemzeti. „A budapesti irodalom pótolja a nemzetit” — mondja

Szekfű a *Három nemzedékben*. A hivatalai és hatóságai révén Pesthez kötött magyarországi művelődéskoncepció lehetetlenné tette a vidéki kulturális góccok megerősödését, így az akkori „délvidéki” magyarságét is, s ennek folyamánként kialakult a vidéki magyar műveltség másodlagosságának, járulékosságának a tudata, holott a reneszánszkori Bács, a huszita írásbeliség fellegvára, Kamonc vagy a reformáció olyan központjai, mint Laskó vagy Vörösmart, beszédes példái az egykori helyi műveltség hatóerejének. A magyar kapitalizálódás e ferdeségei és eltorzult polgári tudata következtében jelentkezik tehát az a kultúr-pesszimizmus, amelynek jeleit láttuk pl. Szentelekynél, s amely arra sem lesz képes, hogy saját gyér örökségét birtokba vegye, s abból építse fel a maga irodalmi világát. Szenteleky tagadása és antihistorizmusa tehát egy történelmileg légüres térbe jutott polgári idealista gondolkodó elveszettség-érzésének a megfogalmazása, egyben egy letűnő osztály „elhasználódottságának” a válságjele.

Az eddig ismertetteken kívül meg kell említenünk e kisebbségi állapotból indukált irodalomszemlélet egy másik változatát is, amely néhány elemével már a fenti tudatválság leküzdésének jeleivel bíztat, anélkül azonban, hogy azt végleg felszámolná. Jellemző, hogy ezt a szemléletet a polgári liberalizmus elveihez következetesen ragaszkodó *Bácsmegyei Napló* juttatja kifejezésre, tehát az az orgánus, amely a maga „rugalmas” szellemével a „reálpolitika” polgári bajnokaként oly könnyed eleganciával veszi tudomásul a megváltozott viszonyokat. A negyed százados fennállását ünneplő *Napló*ban olvassuk, hogy az „utódállambeli magyar... más szemmel figyeli az eseményeket, mint az idegen országok magyarjai”... „más célok hevítik őket, más problémák foglalkoztatják, más-más feladatok előtt állnak, más-más gazdasági elhelyezkedésben vívják az élet csatáit, megváltozott a miliő és megváltozott az élet tartalma”. Vajdaság e szemléletében mégis megmarad egy pusztán geográfiai-közigazgatási fogalomnak anélkül, hogy megkísérelné felderíteni és megnevezni belső ismérveit, s anélkül, hogy végiggondolná, mit jelent a magyar kultúra összképében, a mindinkább differenciálódó nemzeti irodalom számára ez a „másféleség”, a „más cél” és az „élet másféle tartalma”. De ez az önszemlélet saját magát sem definiálja kellően. Megállapítja a körülmények által „másfélévé” lett s azzá tett szellemiség létezését, mindazonáltal nem mutat rá életének meghatározóira és létezésének komponenseire. A „tengerszem” irodalmának a víziója ez, amely figyelmen kívül hagyja annak egzisztenciális elemeit, nem látja, hogy belső tápláló források nélkül a tengerszem is poshadó morottvává, békalencsés állóvízzé romlik, s hogy az eróziók, a környezetszennyeződés s a történelmi partbeomlások mindinkább eliszaposítják ezt az oly nagyvonalúan önállóan deklarált képződményt. A „kisebbségi” tudatvilág újabb zsákutcája ez tehát, amely a maga polgári korlátai között vergődve fél szemmel az ideális és idealizált nemzeti „egység” (az „általános”), fél szemmel pedig a nemzeti „különösség” felé veti kacér pillantásait.

Hovatovább a magyar nemzeti irodalom hipotetikus egységének hívei is be kellett, hogy „vallják a múltat” és a jelent: azt, hogy nincs többé egységes magyar (irodalmi) kultúra, hogy annak eszmei egysége — nemcsak átmenetileg — megbomlott, széthullott, s hogy a jugoszláviai magyar irodalom életét és létfeltételeit csak úgy biztosíthatja, ha élet-

nedveit a nemzeti mikroközösség talajából szívja, természetesen nem tagadva meg a közös származás emlékét és a nyelv által átörökített művelődési hagyományokat.

Ilyenfajta szükségletekből, efféle igények kielégítésének szándékából bontakozott ki, bátortalanul és ellentmondásoktól sem mentesen, a Dettre János által elsőként felvetett, majd Szenteleky későbbi tanulmányaiban gondosabban kifejtett „helyi szín” elmélete. Ez az újabb belátás íratja meg vele a szétfongácsolódás rémét megidéző, de ugyanakkor a „vajdasági” jelzöt már konkrét valóságként felfogó cikkét (Szenteleky Kornél: *Ugartörés*, Novi Sad, 1963, 129. l.) A „gyarmatosítás” réme kísért fel írásában, a „pesti” irodalom (értsd: a pesti ersatz-kultúra) dömping-jétől tart, s mintegy önmagát vádólva beszél az általa még nemrég „regionálisnak” bélyegzett jugoszláviai magyar irodalom kései önállósodásáról. „Kisebbségi” tapasztalatai természetesen „kisebbségi” irányban jelölik ki a teendőket is: a „kisebbségi öntudat és köteleesség” követelményeit veszi számba, az elpusztulás baljós jeleit idézi meg, s az aklimatizálódás reál-feladataiban jelöli meg a követendő utat azzal a meggyőződéssel, hogy „ha ma is az általános magyar kultúra ábrándos hívei lennénk, úgy hamarosan elpusztulnánk”. A „maga irodalmát” megtalálni vélt ember vallomása ez, aki vállalni akarja a történelemtől ráért sorsot, le akarja vonni mindannak a konzekvenciáját, amit a korábban lenézett és megvetett „balaj”, a „társadalmi adottságok pozitívuma” diktál, s teljes határozottsággal fordul szembe a *Napló* kozmopolita és általánosító tételeivel. Nem tartozik ide, hogy milyen módon és kiknek a támogatásával vélte megoldhatónak ezt a vállalkozást Szenteleky, s az sem, hogy elmélete miért mondott csődöt. Ránk nézve ezáltal a következmények megállapítása a fontos.

Ez a felfogás, Szentelekyé, a mondottak ellenére is mindvégig megmaradt jellegzetesen kisebbséginek, s ez az irodalom, amely e szemlélet jegyében született, megmarad, Haraszti Sándornak, a kitűnő kritikusnak a szavával élve, a „muzsáj irodalom” fogalomvilágában: a körülmények és a pillanat kényszerének korlátai között, olyan irodalomnak, amelynek irányait az adott feltételek diktátuma jelöli ki. Az alkalmiság és a rögtönzés bélyegét viseli magán ez a művelődési-irodalmi koncepció, hiányzik belőle a történelmi „mélystruktúra” eleme.

A vajdasági „helyi szín”-t szorgalmazó teoretikusok tehát csak töredékesen, hiányosan és felületesen ítélték meg a jugoszláviai magyarság valóságos igényeit és érdekeit. Ugyanezt állapíthatjuk meg azonban a „balos” irodalom műveiről és elméleti orientációjáról is: annak sincs távlata, nincsenek „mélységei” sem időben, sem térben, állásfoglalását a funkcionálisizmus és a pillanatnyiság alakítja ki. A „lokális irodalmunkról” szólva Laták István pl. arról értekezik, hogy „osztálytagozódásunk” (irodalmi) karakterét sokkal nehezebben állapíthatjuk meg, mint a „törzsmagyarság” a maga viszonyai között, s ennek egyik oka szerinte az, hogy a régi magyar írásbeli műveltségnek csak „halványan pislogó öntüzei” gyúltak e vidéken, melynek „jobbágyorsú” magyarsága a nemzeti műveltség építésében és alakításában teljesen passzív maradt, s voltaképpen csak 1918 után kezdett itt ébredeni az irodalmi élet. de az is „a túlintellektualizált középosztálybeliek ideges finomságaiba menekülő... fényűző művészetével”. (A különböző társadalmi rétegek lokális irodalmunkban. *Híd*, 1934.)

Az egymással szembenálló frontok egy valamiben tehát mégis egycitertenek. Abban, hogy kulturális és irodalmi elgondolásaikat és tervüket — ha erről egyáltalán beszélhetünk — a politikai és osztályviszonyok pillanatnyi csillagállásához igazítják, *nem* történelmi és ezért *nem* marxista szemlélettel. Egyfelől a polgári osztály „halálraitélttségének” bénító világerzése, másfelől a lapos szociológiai empirizmussal összetévesztett marxizmus akadályozta önismeretünk kibontakozását és történelmi tapasztalataink érvényre jutását, így a magunk világának szabatosabb körvonalazását, s a magyar kultúra összképében elfoglalt helyünk pontosabb megfogalmazását is. E rövid távra berendezkedett ahistorizmus, sőt antihistorizmus ellenkező előjellel ugyan, de mindkét fronton a nemzetiségi tudatválságnak olykor már katasztrofális méreteit öltötte, amelynek következményei nem szorulnak bizonyításra a második világháború utáni jugoszláviai magyar tudományosság, iskolaügy, művelődés és irodalom vonatkozásaiban.

Ha most már az elmondottakból le akarnánk vonni következtetéseinket az általunk kisebbségének nevezett irodalom jellegére nézve, azt kellene mondanunk, hogy az egy idegen közegbe ékelt nemzetközredek saját talaját nem érző, önmaga definíálására képtelen, osztályellentétektől megfosztott, egyéni arculat nélküli irodalma, amely nem ismeri fel sem az „anyagkultúrához”, sem az őt övező megváltozott világhoz fűződő reális kapcsolatait, s ennek következtében egyfelől új környezetnek afféle „corpus alienuma” lett, másfelől pedig kiszorult a nemzeti kultúra keretéből is, mint annak „elhanyagolható mennyisége”.

*

A második világháború utáni, általunk nemzetiségének nevezett jugoszláviai magyar irodalom előző korszakkal ellentétes vonásait és mibenlétét nem értenénk meg, ha előbb nem tisztáznánk néhány alapvető ténytet.

Elsősorban arra kell hivatkoznunk, hogy a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság alkotmánya törölte a „nemzeti kisebbség” terminust s azt „nemzetiségre” módosította, ezzel is jelezvén a korábbi jogegyenlőtlenségen alapuló státusz végleges felszámolását. „A módosítás kiküszöbölte a gondolatársítás lehetőségét azzal a történelmi időszakkal, amikor a nemzeti kisebbség egyértelmű volt egy népi, nemzeti csoport jogegyenlőtlenség helyzetével... A terminológiai módosítás nem döntötte meg azt a felfogást, hogy külön jogokat kell szavatolni, amelyek meghatározott nemzetiséghez való tartozásból erednek” — írja Rehák László, majd így folytatja: „A szocialista Jugoszláviában a kisebbségi helyzet szabályozásának... van egy határozott jellegzetessége: az, hogy a kisebbségeket sohasem tekintették a szabályozás tárgyának, hanem aktív tényezőjének, amely a »többséggel« együttműködve maga építi az új társadalmat s ezzel saját egyenjogú helyzetét is.” (Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*. Újvidék, 1967. 231. és 232. l.) Különösen a másodikul idézett gondolat fontosságát kell kiemelnünk, mert ez világít rá az alkotmánymódosításnak a szellemi életet is mélyen érintő hatására, ugyanis a mindenféle gyámködést kiküszöbölő jogegyenlőségre mutat, másfelől pedig nem a polgári (egyedi), hanem a nemzeti (nemzetiségi) egyenjogúságot szavatolja. Voltaképpen ezzel szűnik meg egy

korábbi állapot, amely a két háború közötti magyar kisebbség védősáncait kereső, apologetikus magatartásának volt a szülője. Azzal, hogy a magyar nemzetiség is „államalkotó” elemmé vált, megszűnt mind a külső, mind a belső gyámkodás és gondoskodás szüksége és lehetősége. (Vö. Major Nándor: Elágazó utak. *Híd* 1967. 4. szám, 433. l.) Ezzel egyidejűleg megszületett annak az (elméleti) lehetősége is, hogy kultúráját, irodalmát illetően is „államalkotó” legyen. Azért beszélünk csak „lehetőségről”, mert egy nemzeti kultúra megferemtése nem pusztán elhatározás dolga, különösen nem az, ha az illető nemzetnek (nemzetiségnek) már *van* nemzeti kultúrája, ez pedig közös a magyarság egészével.

Másodikkul fontosnak tartjuk megállapítani, hogy Jugoszláviának a magyarok által is lakott része nem azonos fogalom sem a kiegyezés előtti idők „szerb Vajdaságának” a fogalmával, sem a Horthy-éra Délvidékével, amelyeknek az államraisonja a nemzeti kizárólagosság volt, ugyanakkor azonban nem is pusztán közigazgatási vagy államigazgatási egység, afféle départment, bántság vagy vármegye. Vajdaságot mint autonóm szocialista közösséget nem érthetnénk meg, nem foghatnánk fel összetettségét, ha pusztán csak gazdasági-politikai önkormányzattal rendelkező földrajzi-területi egységet látnánk benne. S az sem lenne elegendő, ha csak *történeti* s nem *történelmi* valóságként értelmeznénk. Ez a kifejezésbeli distinkció csak akkor kapja meg az értelmét, ha tudjuk, hogy ennek a tájnak nemcsak *krónikája*, azaz vele megésett és rajta lezajlott, mintegy a véletlen játékból itt lejátszódott népmozgalmi háborúi, társadalmi és kulturális megmozdulásai voltak, hanem *történelme* is, másképpen szólva: általános fejlődésének sok olyan (viszonylagosan) önálló vonása, amely csak önmagából és sajátos különfejlődéséből értelmezhető.

Harmadszor: a jugoszláviai magyarságnak ma már megvannak a korszerű irodalmi kultúra gondozásához és fejlesztéséhez szükséges intézményei (könyvkiadó, sajtó, rádió, televízió, színház, folyóiratok, egyetemi tanszék, tudományos intézmények stb.). Ezek a „belső teherbírási” szintjén, de a magyarországi intézményektől is támogatottan, nemcsak igénybejelentésükkel, de valóságosan is egy, a maga lábán járó kultúra eszközeivé fejlődnek, tehát a „választás” és „szelektálás” lehetőségét szolgálják, amit pl. Deme László egy kultúra viszonylagos függetlenségének feltételéként említ. „Mikor kezdődik tehát egy-egy mikro-kultúra önállósulása?” — teszi fel a kérdést Deme, s erre így válaszol: „Tulajdonképpen már akkor, amikor szelekciójában sajátos útra lép, és belső produkciójával a külső forrásokból választott anyagot elkezd sajátjává ötvözni, asszimilálni. Ez a folyamat lassabb, ha spontán, és gyorsabb, ha tudatos.” (*Híd*, 1968. 5. 602. l.) Az itt jelzett intézményesítettség, tehát az irodalomfejlesztés tudatossága természetesen az önállósulás folyamatait gyorsítja és támogatja a nemzetiségi irodalomban is, noha tudvalevő, hogy mindez egy „mikrokultúra” konstituálódásának csak külső feltétele, s hogy abban a belső (lelki, tudati) tényezők éppoly fontos szerephez jutnak. Így pl. a nemzetiségi közösség önmagáról való vélekedése, továbbá a nemzet-nemzetiség, a nemzetiség-többségi nemzet viszonyában jogilag és alkotmányosan nem szabályozott s nem is szabályozható érzelmi-lelki természetű hatóerők.

E tudnivalók előrebocsátása után vetünk most egy pillantást a nemzetiségi irodalom helyzetére és lehetőségeire.

A kisebbségi irodalom — mint az eddigiekből világosan kiténik —, még ha alkalomadtán saját külön színeire hivatkozott is, alapvetően (feltételes terminussal élve) az „anyairodalom” szerves részének tudta magát, azzal azonos lényegnek, hiszen — hogy úgy mondjuk — „alkotmányosságának” még elemi feltételei sem voltak meg. A nemzetiségi irodalomban fellépő disszimilációs irányzatok viszont jórészt az „alkotmányosság” instrumentumainak megléte folytán lépnek fel egy olyan belső igénnyel karöltve, hogy ez a nagyobb önállóságra jutott nemzeti közösség a művészet segítségével is kifejezze, definiálja, legalábbis ábrázolja a maga megváltozott életét. Természetesen a maga szemléletisége alapján és a maga tudata szerint. A kérdés most már az „anyairodalomhoz” mért önállóság vagy önállósodás fokamértéke, a „többeségi nemzet” vagy a környezet irodalmába való beilleszkedés vagy az ahhoz való hasonulás, valamint a „sziget-irodalommá” válás kívánatos vagy nemkívánatos volta felől tehető fel. Az utóbbit (mint lehetőséget és törekvést is) történelmileg meghaladottnak, a szellemi integrálódás modern világfolyamataival ellentmondónak, ennél fogva károsnak kell minősítenünk, s mint olyent tárgyalásaink során mellőzzük is. A hasonulás és elhasonulás problémaköre azonban bizonyos realitások figyelembevételét teszi szükségessé, noha már itt szeretném hangsúlyozni, hogy az „egységesülést” a kultúra felépítményszerű volta miatt nem tartom lehetségesnek egy irányban sem. A magyar(országi) irodalommal, illetve az azzal sokak által azonosított „nemzeti” irodalommal először az objektív helyzet miatt nem, másodsor azért nem, mert megítélésünk szerint a jugoszláviai magyar irodalom maga is nemzeti irodalom, tehát nem kell egységesülnie, frigyre lépnie vele, hogy nemzetivé válhasson, harmodsor azért, mert a nemzetiségi magyar irodalom szerkezetébe (mindamellelt, hogy nem adta fel nemzeti jellegét) beleépültek olyan elemek is, amelyek egyáltalán nem vagy pedig csak jóval gyérebben észlelhetők más magyar területek irodalmában, s ami miatt irodalmunk, a nemzetiségi magyar irodalom, külön akcentussal nemzeti. A hipotetikus „egység” helyett indokoltabb tehát egy reális „kettősség” elvérői és gyakorlatáról szólnunk.

Ebből az is következik, hogy a nemzetiségi irodalom viszonylagos önállóságának a méntékét és határát elméletileg rendkívül nehéz megvonni. Talán szükségtelen is, mint ahogyan felesleges iparkodásnak látszik egy virtuális egységhez való szerelmes ragaszkodással útját állni az önállósodásnak, másfelől pedig elméleteket és terveket kovácsolni, programokat gyártani a jelzett folyamatok felgyorsításának szándékával. Tények, objektív adottságok állnak előttünk, ezek fogják végső soron megszabni az egységesülés és az elkülönülés irányait, folyamatait és tempóját is. Ilyen ténybeli adottság pl. az is, hogy a magyarországi és a jugoszláviai magyar irodalom egészen másfajta viszonyításképletet mutat, mint mondjuk a spanyolországi és a dél-amerikai spanyol nyelvű irodalmak, amelyek mindegyike önálló egzisztenciájú nemzeti irodalomná lépett elő. A mi esetünkben ezt már csak azért is nehéz elképzelnünk, mert irodalmunk (vagy ha úgy tetszik: irodalmaink) alkotóit és befogadóit nemcsak a közös nyelv köti össze, hanem egy közösen létrehozott — sok vonatkozásban ma is közösen munkált — kultúra,

ezen túl pedig a kulturális szférák „testközelsége”, alkotóinak szinte fizikai érintkezése, a kultúrtájak földrajzi egybeolvadása, a majdnem közösnek mondható könyvpiac, a modern távközlés minden vívmánya, az egymásrataltságot ezer — itt fel nem sorolható — realitása, nem is szólva a szocializmus ígéreteiről és közösen elképzelt jövőjéről.

Másfelől ugyanilyen egyértelműséggel kell rámutatnunk a már regisztráltak mellett az ellenkező irányba ható struktúra-elemekre is, amelyek közül a lokális hagyományok beépülésére, a más-másféle „szabadságok” és „kööttségek” által befolyásolt esztétikai tudatra, s mindazokra a tényezőkre, amelyek az ábrázolás és kifejezés gondolati-szemléleti-tartalmi anyagát szolgáltatják. Ezek azok az okok, amelyek folytán pl. egy Sinkó Ervin-i opus nem képzelhető el magyarországi talajon, mint ahogyan a *Puszták népe* írójának életműve sem jugoszláviai keretek között.

A mi szempontunkból azonban úgy merül fel a kérdés, hogy jelent-e ez szükségképpen a nemzetiségi irodalomnak a nemzeti műveltség köréből való kiválását s a „nem magyar irodalom” felé tartó átmenet valamilyen tünetét. (NB.: a „nem magyar irodalom” kifejezés a nyelvészet körében meghonosodott „nem anyanyelv” megnevezés analógiája, amely az *anyanyelv* és *idegen nyelv* közötti mediális nyelvet jelöli, egyesek „bázisnyelvnak” mondják, legalábbis a jugoszláv nyelvészek körében.) Az elméleti okfejtés helyett itt is inkább példával élünk. Tudvalevő, hogy a Kalevala nem a többségében svéd kultúrájú nyugati finnek, hanem a számbelileg kisebbségben levő, archaikusabb keleti finnség körében maradt fenn, mégis az egész finn nemzet individualitását fejezi ki. Hozzánk közelebb álló példával: Jaša Ignjatović magyar élményektől inspirált (konkrété: szentendrei) szerbsége a romantika és a realizmus átmeneti világában az egész szerbség nemzeti értékévé lett, mint ahogyan Zmaj is Petőfi és Arany költőiségét építi bele a szerb irodalom organizmusába, szerb nemzeti értékévé. A példák vég nélkül és tetszés szerint folytathatók máig, de mindenképpen azzal a kicsengetéssel, hogy múlhatatlanul tágitanunk kell azon a nemzetképen, amely még a marxista irodalomtörténet jelen művelőinél is egyféle zártsággal és kompaktsággal azonos. Például azzal a nemzetképpel, hogy „a nemzet egyrészt kifejezi egy területileg, gazdaságilag, nyelvileg és kulturális tekintetben összetartozó népközösségnek az antagonisztikus osztályellentétek ellenére is fennálló szoros belső egységét; másrészt pedig kiemeli ennek a nemzeti közösségnek más nemzeti közösségektől való különállóságát, elkülönülését”. (Klaniczay Tibor: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Budapest, 1964. 161/62. l.) Az ilyen nemzetfelfogásból természetesen következne az is, hogy csak az egységes magyar nemzeti társadalom képes a nemzeti kritériumot kielégítő alkotás(ok) létrehozására. (Jegyezzük meg, hogy alig két évvel a nemzet-meghatározás után szerzünk a nemzeti irodalom fogalmát már jóval tágabban értelmezi, mintegy feladva az előbbi nemzet-definícióból adódó következtetések szigorúságát és merevségét, mondván, hogy: „A nemzeti irodalom valamely fejlett nemzeti társadalom igényeit kielégítő, s e társadalom életét, viszonyait tükröző irodalom, tekintet nélkül arra, hogy az illető nemzeti társadalom önálló államot alkot-e, független-e, politikai tekintetben egységes-e vagy megosztott-e. A nemzeti irodalomnak egységes, a nyelvjáráson felülemelkedő nyelve van, ami azonban nem zárja ki,

hogy ugyanazon a nyelven más nemzeti irodalmak is kibontakozzanak.” — Helikon.) Az „összetartozás” és „megosztottság” e jóval dialektikusabb felfogása már lehetővé teszi a nemzetiségi irodalom könyvebb beilleszkedését is a körvonalazott „nemzeti” határok közé, ti. a nemzetiségi állapotban (hangsúlyozottan: nem kisebbségi állapotban) élők számára már nem csupán az az alternatíva kínálkozik, hogy vagy az „anyanemzet” csonka darabjaként vegetáljanak vagy pedig a „többségi” nemzet részévé váljanak, hanem az, hogy maguk is nemzeti életformák között élhessenek, jóllehet az államiság attribútuma nélkül, ami azonban a nemzeti létforma nem okvetlenül szükséges feltétele, hisz Európának igen sok népe vált nemzetté önálló államiság híján is. A nemzeti létezésnek a szocialista viszonyok által lehetővé tett újabb formái tehát mindenképpen szükségessé teszik a nemzeti irodalom fogalmának az átértékelését is, elsősorban a bővítés-tágítás irányában. Mint ahogyan a nemzeti magyarságot is a magyarok összessége teszi, a magyar irodalom fogalma sem csupán a magyarországgal azonos, még akkor sem, ha tartalmi-gondolati, ízlés- és stílusbeli vagy formai eltérései kézzelfoghatók is vele szemben. Az irodalomtudomány mindeddig csak történelmi hosszmeteszben, a korszakváltozások folyamatában figyelt fel a világnézet, a szemléletmód, a forma, a stílus változásaira, a jövő irodalomtörténetének viszont fokozottabban szüksége lesz a szinkronikus vizsgálatra is, amely már nem a magyar irodalom, hanem a magyar irodalmak egyidejű jelenségeinek szemléletéből indul ki. S ez lesz a dolga annak a jugoszláv irodalomtörténésznek is, aki majd a jugoszláv irodalomról mint egységről óhajt képet adni: ebből a képből nem hiányozhat a nemzetiségi irodalom sem, hisz a jugoszláv irodalom sem az egyéni alkotók és alkotások vagy pedig az egyes szocialista köztársaságok irodalmának mechanikus sommázata, hanem nyelvek és kultúrák szintézise kell, hogy legyen. Ha pedig így fogjuk fel a nemzeti (nemzetiségi) irodalom fogalmát és lényegét, akkor feloldhatónak látszik az a probléma is, amely a polgári irodalomtudományt oly rendkívüli intenzitással gyötri: „A »nemzeti jelleg« problémái különösen bonyolultakká válnak, ha azt kell eldöntenünk, önálló nemzeti irodalmak-e az egyazon nyelven írott irodalmak... Vajon a politikai függetlenség a meghatározó tényező? A nemzeti jellegű anyag felhasználása vagy az egyes írók nemzeti tudata? Vagy inkább a *couleur locale*? Vagy talán egy meghatározott nemzeti irodalmi stílus megjelenése?” (Wellek—Warren: *Az irodalom elmélete*. Budapest, 1972. 76—77. l.) Mández egy más kérdéskörbe vezet bennünket, amelyre szintén válaszolnunk kell.

Az eddigiek folyamán a nemzetiségi irodalom viszonyát vizsgáltuk a nemzetihez, most ugyanezt tesszük a „többségi” nemzet irodalmával összefüggésben. Két egymásnak ellentmondó álláspontra hívom fel a figyelmet. Voltak (vannak) nézetek, amelyek szerint a nemzetiségi irodalom csak nyelvében különbözik a jugoszláv nemzetek irodalmától, ennél fogva annak integrális része. Mások — antológiaszerkesztők, irodalomtörténészek — a „nyelvem határai: világom határai” elv alapján nem fogadják el „jugoszláv” irodalomnak. (Megjegyezzük, hogy ezt a terminust az egyetemi tantervekben és újabb irodalomtörténetekben már nem találjuk meg. Ehelyett a „jugoszláv irodalmak” megnevezését olvashatjuk.)

Mi az ímént azt mondtuk, hogy a jugoszláviai magyar irodalomnak a jugoszlávban is helye van, s ezt az állításunkat az előbbi két nézettel is szembeesítenünk kell. Sietünk kijelenteni: nem azért tartjuk abba is beletartozónak, mert a jugoszláviai magyar (—nemzetiségi) irodalom „elhasznált” s a nemzeti jellegzetességeit megtagadó irodalom, hanem éppen a maga nemzeti vonásainak a révén s azok megtartásával, hisz „a nemzeteknek és nemzetiségeknek a jugoszláv nyílt közösségben elfoglalt helyükből, nem pedig egyes hozzájuk tartozó embereknek *privát* honpolgári mivoltából adódik a jugoszláv jelzőnek olyan felfogása, amely minden csatlakozott nemzetet és nemzetiséget integrálisan, tehát nemzeti kultúrájának egészével is befogadni képes”. (Major Nándor: Nyílt levél Antun Šoljanhoz. *Híd*, 1967. 1. 100.) Következőleg: a jugoszláv irodalom szintézise nem a nemzetek és nemzetiségek irodalmi individualitását feloldó folyamatban jön létre, hanem a szabad társulás elve alapján, amely lehetővé teszi nemcsak a nemzetek, hanem a nemzetiségek számára is egyéniségük megőrzését. A szoros érintkezés jegyei természetesen kimutathatók bennük, de ísmét nem azért, mert a nemzetiségek irodalmának valamely jugoszláv „irodalmi modell” szerint kell alakulniok (egyszerűen azért nem, mert ilyen „modell” nem létezik), viszont másfelől tagadhatatlanul vannak sajátos életfeltételek, emberi és társadalmi szituációk, amelyeket a nemzetiségi irodalom a maga alkotóelemként, mint a művészeti alkotás mindenkori feltételét ismeri fel, s a „különösség” kategóriájába tartozóan fogadja magába.

A jugoszláv (pontosabban: a vajdasági) irodalom szintézisének nehézségeiről alkalmam volt véleményemet másutt bővebben kifejtennem, itt csak a lényegre szeretnék szorítkozni e kérdés vizsgálatában. (Lásd: *Magyar Szó*, A szintézis nehézségei. 1968. XII. 11.)

Az olyan „szintézis”, amely a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek feje felett átnézve, csak a konzonáns mozzanatokra tekintettel szeretné „egy könyvfedel alatt látni” akár Jugoszlávia, akár Vajdaság népeinek irodalmát — legfeljebb csak afféle „könyvkötői” szintézis lehet. A tartomány fentebb már vázolt történelmi különfejlődése sem alakított ki ugyanis olyan hagyományegységet és szorosan megvonható szellemi keretet, amelyből erőltetés nélkül választhatók ki a szintetizálható elemek. (A vajdasági magyar irodalom „külön akcentusa” is csak az „egyetemes” magyar irodalom viszonylataiban jut kifejezésre.) A szintézis csak a jövőre nézve képzelhető el, az együttéléseből természetesen adódóan. A nyomelemekben ez máris felsejlik, s csak a kritikus hiányzik, hogy szöveganalízissel mutassa ki őket, de e pillanatban mégis csak csíraállapotról beszélhetünk, szintézisalkotásra aligha alkalmasan. Az ugyanis, amit egy adott, politikailag már konszolidált társadalmi közösség irodalmától jogosan elvárhatunk: hogy művészileg adjon kifejezést egy kollektívum lelkeségének, közös sajátságainak és magatartásformáinak (aminek alapján az irodalomtörténetet is — Horváth János megfogalmazásában — egy közösség genetikus önismereti szervének tartjuk), mindez a „vajdasági irodalom” fogalmának a valóságaként ma még nem fogadható el. Főleg azért, mert ezt a diszparát irodalmiságot nem csupán a mai jugoszláv valóság ihleti, hanem az magába fogad (a jugoszláv társadalom nyíltsága folytán) bizonyos „kívülről” jövő műveltség elemeket, olyan kultúrákét és irodalmakét, amelyek a történelemben ható erők következtében hol egymás elé siettek, hol elmaradtak egy-

mástól. Nem véletlen, hogy a háború utáni tudományos életben éppen a jugoszláv irodalomtörténet-írás bontakozott ki a legnehezebben: az egyetemes áttekintés és az általános összefoglalás megbízható szempontjai még ma is késnek. Annak ellenére, hogy a jugoszláv népek integrációja ma már fogalomná tisztult valóság, amelynek az analógiájára nekünk is inkább a „vajdasági irodalmak”-ról kellene szólnunk. Annál is inkább, mert a „jugoszláv irodalmak” szintetizálója már tiszta képletekkel dolgozhat: a szlovén, a macedón, a szerb, a horvát irodalom önmagában is tisztázott, önálló történetiséggel, nyelvvel és belső kritériumokkal rendelkező fogalom, míg a Vajdaságban élő népek irodalma történetileg nézve hármass determináltságú irodalom. Képzettartalmival, kulturális emlékeivel, régebbi üzeneteivel, nyelvi, stílusi és verselési hagyományaival mindegyik a maga „anyairodalmához” kapcsolódik (vagy pedig azonos vele, mint pl. a szerb), földrajzi, állami, politikai hovatartozása, valamint eszmei tartalmi szerint azonban a jugoszláv közösség alkotóeleme, azon belül pedig egy ma még csak inkább alkotmányjogi autonómiát élvező területnek, mintsem endogén kulturális közösségnek a szellemi tartalma. Tehát vízszintesen és függőlegesen is többszörösen tagolt jelenség. Itt nyilván ismét történelmi okokra hivatkozhatunk. Amikor pl. Vajdaság a szerbség számára a történelmi kényszer folytán az egyetlen keret és élettér volt, amely biztosíthatta az irodalmi élet lehetőségeit (a 18. és 19. század nagy részében), a magyarság számára ez a vidék ebben a korszakban centripetális erő híján afféle provincia volt csupán, annak minden hátrányos jellegzetességével. 1918 után visszájára fordult a kép: Vajdaság egykori szerepét a szerb irodalomban a főváros vállalja át, s e vidék szerb irodalma inkább csak egyfajta archaikus rétegévé, többé-kevésbé megbecsült emlékévé vált a szerb irodalmi kultúrának. Ezzel szemben az önmagára utalt vajdasági magyarság éppen ebben az időben ébredt a maga szellemi erőinek tudatára, ekkor szervezi meg önmagát, s teremti meg a kezdeti bizonytalanságok után a maga irodalmát. Az azonos történelmi hatóerők tehát a fejlődés ellentétes irányait jelölik ki az irodalmi élet számára. Az 1945 utáni helyzet az integráció irányába fejlesztette ugyan a már meglévő vagy az akkor született irodalmakat, de alapjában véve hiányzott a továbbfejlezhető közös kulturális örökség, amire mint azonos alapra ezek az irodalmak ráépülhettek volna. S azt mondhatjuk, hogy a szellemi egységet és közösséget alapfeltételként biztosító autonómia is csak az utóbbi években telik meg reális tartalommal.

Ezek az okok gátolták meg vagy legalábbis késleltették a nyelvi és nemzeti különbségeken áthaladó egységes irodalmi folyamatok kibontakozását és egyben az itteni irodalmak szintetizálhatóságának a feltételeit is. Ezek nélkül a „vajdasági” irodalom csak kvantitatív összegezés lehet, a spektrum színeinek önkényes összevegyítése.

*

Ha elégtelenül is, úgy véljük, választ adtunk a dolgozat elején felvetett két kérdésre: a nemzeti és a nemzetiségi irodalom, másfelől pedig a nemzetiségi és a többségi irodalom viszonyának jelenlegi problémáira. S mégis: ha az előadottak alapján kellene levonni a nemzetiségi irodalomra, annak helyzetére, fejlődési irányaira, távlataira és lehetőségeire

vonatközó végső következtetéseinket, ismét csak arra hivatkozhatnánk, hogy az egy rendkívül összetett, mindig más-más arcával felénk forduló kérdéskör, mint ahogyan maga a nemzetiségi irodalom is szinte napról napra módosuló fogalom: *alakulás*, nem pedig *alakulat*. Emiatt nem is törvényszerűségekről, képletekről, megállapodott szerkezetéről szóltunk, hanem csak észleletekről, megfigyelésekről, tendenciákról, amennyiben ezt a megközelítést a szemléletek diszparátsága egyáltalán lehetővé tette. Így nem marad más választásunk, mint hogy mi is Arisztotelész oly sokszor idézett soraiival zárjuk fejtegetéseinket: „Talán elegendő, ha tárgyunk kidolgozása közben a világosság azon szintjét érjük el, melyet maga a tárgy megenged, mert nem minden értelmezésben követelhetjük meg ugyanazt a szabatosságot.”